

УДК 222.6. (477)

І.Я. Дзира
(м. Київ)

УКРАЇНСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ І.Я. ФРАНКА

У статті проаналізовано внесок І.Я. Франка в дослідження українських літописів, охарактеризовано використану ним методикою, основні тенденції та підходи до вивчення цих пам'яток.

В статье анализируется вклад И.Я. Франко в исследование украинских летописей, характеризуются применяемые им методы, идет речь об использованных основных тенденциях и подходах к изучению этих памятников.

The article analyses the contribution of I. Franko in researching of Ukrainian chronicles. It characterizes the methods, which has been employed by I. Franko, the question is about the use of principal tendencies and approaches to studying of those monuments.

Титанічна постать Івана Яковича Франка втілює невичерпний творчий потенціал, одвічне прагнення українського народу зробити гідний внесок до скарбниці світової культури. Завдяки геніальному обдаруванню, колосальним знанням і невтомній праці безсмертний Каменяр залишив глибокий слід не лише в художній літературі, а майже у всіх галузях суспільних наук. І. Франко відомий як талановитий поет, прозаїк, драматург, перекладач, літературознавець, історик, етнограф, фольклорист, філософ, економіст, журналіст, невтомний громадський та політичний діяч. Враховуючи універсальний характер, багатогранність наукових інтересів Івана Яковича Франка, О.І. Білецький поставив його в один ряд із діячами західноєвропейського відродження¹. Тривалий час «Франко був для українського читача не професором тільки, а цілим літературним факультетом»².

Серед наукової спадщини вченого особливе місце займають праці з давнього українського письменства. Вивченню цього періоду вітчизняної літератури він приділяв увагу протягом усієї своєї діяльності. Такий великий інтерес був викликаний любов'ю до маловідомих і забутих письменників, другорядних та загублених пам'яток, прагненням розширити джерельну базу національної літератури, довести безперервний характер розвитку культурного процесу на етнічних українських землях³. «Ми не повинні забувати, – наголошував Іван Якович, – що й перед Котляревським в нас було письменство і були писателі, було духове життя, були люди, що сяк чи так вибігали думкою поза тісний круг буденних, матеріальних інтересів, сяк чи так шукали якихсь ідеалів і доріг для їх осягнення»⁴.

Природно, що у студіях над давньою літературою одне з провідних місць учений відводив дослідженню літописання. Спеціальні монографії й статті, окремі розділи в синтетичних працях, реконструкція літописних текстів, коментування, рецензії та публікація хроніки Підгорецького монастиря – такий приблизно перелік основних жанрів наукових праць І.Франка з даної тематики. До цього варто додати, що у ряді його літературознавчих й історичних праць літописи використано як один з основних джерельних матеріалів.

Належачи до представників культурно-історичної школи, Іван Якович Франко вважав головним завданням історика літератури «зрозуміння духового життя даної епохи, зрозуміння її смаку, її духових і літературних уподобань і ідеалів»⁵. Тому художні твори розглядалися ним як законсервовані в письмовій формі думки, почуття, бажання, надії, тривоги минулих поколінь, що дійшли до сучасності. Досліджуючи пам'ятки письменства, науковець звертав увагу не лише на їх естетичну вартість. У першу чергу І.Франко намагався встановити суспільно-політичне значення того чи іншого твору, визначити, котрою мірою він відображає дійсність, виразником яких ідей та поглядів був його автор. А на підставі вищезазначених факторів уже можна було робити висновок про його місце в історико-літературному процесі.

Враховуючи специфіку літописного жанру, особливо важливим виглядає твердження вченого про те, що представник культурно-історичної школи «не погорджує й компіляціями, робленими в певнім часі для певних цілей освітніх чи загалом ідеальних; не лишає без уваги й звичайних копій, в котрих не раз знаходить цінні варіанти, інтересні прояви індивідуальності скромного переписчика або бодай свідоцтво більшої чи меншої популярності даного твору»⁶. Досліджуючи літописи, Іван Якович намагався розкрити зв'язок останніх з епохою, визначити їхню вартість як історичних пам'яток, встановити, коли та у яких умовах вони були створені, які усні чи писемні джерела покладені в їх основу. Як літературознавець він прагнув звертати увагу на поетичні подробиці й побутові деталі, у котрих виявляється художнє значення твору.

В процесі наукових пошуків І.Франко вдосконалював та поглиблював свої погляди, іноді змінював їх, а інколи висловлював суперечливі твердження стосовно тих чи інших моментів ідейно-художньої вартості окремих пам'яток. Однак, незважаючи на дискусійність деяких його поглядів, він залишався одним із найвидатніших знавців українських літописів.

Вивчаючи початковий етап літописання і тим самим зародження історіографії Київської Русі, науковець зробив припущення, що вже у IX ст. в князів, а можливо, й у приватних осіб зберігалися архіви з різноманітними документами. З часів Володимира Великого зокрема почали вести реєстри покійників для їх регулярного поминання. Йдучи за О.Шахматовим та І.Ждановим, учений вважав першими руськими літописцями корсунських греків. На думку Івана Яковича Франка, давньоруське літописання зародилося на початку XI ст. не у Новгороді, а в Києві, що був центром тодішнього політичного життя держави. Завдяки активній участі більшості вільних людей у ньому «неудивительно, что интерес

к удержанню на письме воспоминаний об этой жизни пробуждается скоро и в других центрах, оживляет людей разных сословий и званий»⁷. Так з'явилися численні й різноманітні за характером та колоритом записи, які у XII і XIII ст. увійшли до складу редакцій та списків «Повісті временних літ» (ПВЛ).

Досліджуючи Іпатіївську й Лаврентіївську редакції останньої, І.Франко підкреслив їх київське походження, приділив велику увагу композиції літопис, зупинився на проблемі зв'язку тексту пам'яток із фольклором, здійснив віршову реконструкцію окремих фабул, цікавився стильовими особливостями текстів, торкнувся проблеми їх авторства. Науковець зазначив, що обидві редакції мають компілятивний характер, складаються з різноманітних оригінальних або перекладних елементів і редакторських правок неоднакової історичної та літературної вартості. В тексті найдавнішого літопису Іван Якович виділив чотири основні частини. До їх характеристики дослідник повертався неодноразово, вважаючи, що «цікавим для історії середньовічної історіографії може бути лише питання композиції... «Повести временных лет»⁸.

Перша її частина охоплює період до 972 р. Вона містить виписки з візантійських хронік Георгія Амартола й Іоанна Малали, апокрифічну легенду про подорож апостола Андрія, болгарську переробку паннонських легенд про Кирила і Мефодія, норманські саги про Рюрика, Аскольда, Діра, Олега, Ігоря, Ольгу та Святослава, південноруську пісню про облогу печенігами Києва, а також ряд записок різного характеру. Фрагменти, що є відображенням династичної традиції Рюриковичів, несуть на собі виразний характер вимислу, нерідко у високодраматичній або малозмінній поетичній формі. Однак, незважаючи на фольклорні й літературні риси, збережені в літопису рештки стародавнього князівсько-дружинного епосу, як справедливо зауважив учений, мають під собою певний історичний ґрунт. Найбільшу ж вартість у першій частині, на думку джерелознавця, мають договори Олега та Ігоря з греками, що дають зразки актової мови й юридичної термінології тієї доби. Перу укладача найдавнішого літопису дослідник приписує також розповідь про слов'ян і їх переселення з Дунаю та характеристику давньоруських племен.

Другу частину літопису, котра обіймає період правління Володимира Великого, І.Франко вважав «першою пробою справжньої історіографії на руській ґрунті»⁹. До її джерел учений зарахував написане грецькою мовою «Житіє Володимира», легенду про випробування вір з інтерпольованою у ній промовою філософа і складену ченцем Яковом похвалу князю. Спираючись на традиції давньогрецьких хронографів, упорядник другої частини намагався викладати історичні факти в причинно-наслідковому зв'язку, хоча пояснення подій, як правило, суб'єктивні, а «політичні плани й вигляди не грають ніякої ролі»¹⁰. Йдучи за О.Шахматовим, Іван Якович припускав можливість того, що цей компонент літопису написав якийсь курсунянин, що жив у Києві на княжому дворі та цікавився в першу чергу особою Володимира, а не його політичними планами.

Третя частина, котра охоплює події 1015–1093 рр., на думку вченого, очевидно, була відредагована ігуменом Сильвестром. Її основними джерелами,

крім світських історій, були життя святих. Не обійшовся упорядник і без принагідних запозичень з грецьких та болгарських хронографів. Дослідник наголосив на надмірному агіографічному забарвленні тексту, шаблонності, за якими «зовсім не видно живих осіб»¹¹.

Натомість четверта частина, присвячена князюванню Святополка Ізяславовича, на думку І.Франка, становить «окремих цілісно скомпонований твір, написане в розповідній формі політично-тенденційне оповідання»¹². Її автором дослідник називав Василя, що був, можливо, дружинником київського князя. Зображуючи драматичні картини князівських міжусобиць і половецьких набігів, він висловив глибокі роздуми про долю батьківщини, пристрасно закликав до об'єднання та боротьби із зовнішніми ворогами. «Се було, – у конденсованій формі підсумовує свої спостереження Іван Якович, – перше пробудження ясної політичної думки в руській суспільності, перша, так сказати, політична програма руського патріотизму; в виконанні тої програми лежала – се відчували вже тоді чільніші руські люди – головна місія руської держави і головна заповідь її існування й розвитку»¹³.

Щодо Київського та Галицько-Волинського літописів, то зустрічається лише загальна їх характеристика в синтетичних працях. І.Франко зазначав, що перша пам'ятка розповідає про боротьбу двох династій – Мономаховичів й Ольговичів за київську спадщину. Її автором був, очевидно, боярин – досвідчений політик, котрий брав участь у багатьох походах та битвах. Володіючи немалим літературним хистом, він висвітлював події з позиції нащадків Володимира Мономаха.

На думку вченого, «Галицько-Волинська літопись писана загалом талановито і живо, але сухо річево і без літературної вартості»¹⁴.

Зацікавившись жанровою природою ПВЛ, Іван Якович почав розглядати текст літопису в єдності всіх елементів його художньої структури, співставляючи їх із рядом зразків античного, західноєвропейського й давньоруського фольклору. Внаслідок ретельного аналізу він прийшов до висновку, що наявність багатьох художніх особливостей та формальних ознак, властивих стародавній народній поезії, притаманна й досліджуваній пам'ятці. «Проходячи епізод за епізодом нашого найстаршого літопису, – писав науковець, – я переконався, що вони майже всі в першій і другій групах, визначених вище (виклад подій до 1015 р. – *І.Д.*), зложені віршами, не силабічними, але тонічними з нерівним числом складів, але з досить рівномірним числом наголосів, т[ак] зв[аним] музикальним розміром, у якому чергуються вірші з 3, 4 і 5 наголосів. Сей розмір досить докладно відповідає розмірові великоруських епічних пісень, т[ак] зв[аних] билин, який таким способом являється витвором не великоруського племені, а прастарою віршовою формою, витвореною в Південній Русі правдоподібно не пізніше X століття»¹⁵. Іван Якович встановив, що найменшою віршовою формою, котра творить окрему цілість, є вірш із двома наголосами. Зроблене відкриття дослідник вважав ключем для вирішення багатьох спірних питань, які виникають під час тлумачення незрозумілих місць

пам'ятки й реконструкції її тексту. Воно мало допомогти також при відрізненні первісних частин останньої від пізніших правок та додатків, «що або псують віршову форму, або, зложені очевидною прозою, дають зайве або повторюють уже сказане, затемнюють смисл або пояснюють те, що видалося незрозумілим пізнішому читачеві або редакторові»¹⁶. Спираючись на вибудовану концепцію, І.Франко також намагався довести, що давнішою є Іпатіївська, а не Лаврентіївська редакція, як вважали його сучасники, зокрема О.Шахматов. Загальною метою своїх студій він «поклав видання найстаршого київського літопису в первісній віршованій формі...»¹⁷. У другій частині своєї праці дослідник паралельно з детальним порівнянням текстів обох редакцій планував зайнятися їх джерельною основою, охарактеризувати особливості роботи авторів, упорядкувати науковий апарат, викласти історіографію питання, що «позволить... поставити наш найстарший літопис на належне йому місце в ряду найкращих пам'яток нашого старого письменства і в ряді найцінніших пам'яток середньовікового письменства взагалі»¹⁸.

На жаль, через важку хворобу вченому не вдалося повністю виконати цей грандіозний задум, хоча він працював над вивченням «Повісті...» до останніх днів свого життя.

У «Студіях над найдавнішим київським літописом», що є основою першої частини незавершеної праці, Іван Якович виділив понад 40 фабул ПВЛ, котрі були або скандинавськими сагами, або місцевими поемами князівсько-дружинного епосу. При цьому він зробив власний оригінальний переспів кожного сюжету з одночасною реконструкцією первісного віршового тексту. Всі вони супроводжуються ґрунтовними текстологічними коментарями.

До давньоруської художньої епіки в «Повісті временних літ» дослідник зарахував зокрема такі уривки: 1) Легенду про Кия, Щека й Хорива (Саме з ними він пов'язував перший напад слов'ян на Константинополь у 626 р.); 2) Прихід варягів (Уривок із норманської саги про трьох братів, запрошених у чужу країну на князювання); 3) Похід Аскольда та Діра на Царгород (Відгомін старої київської традиції, переробленої в інтересах династії Рюриковичів); 4) Похід Олега на Царгород (Перша частина літописного оповідання є уривком скандинавської саги про флот на колесах. Інша містить традиційний договір із греками. На відміну від оригіналу, його текст базується, замість карного і цивільного, на звичаєвому праві. По-друге, цей варіант позбавлений того християнського духу, яким пройнятий офіційний документ, що був складений у столиці Візантії); 5) Смерть Олега – скандинавська сага, котра має під собою історичну основу (Франкові не вдалося знайти до неї тотожних чи хоча б близьких паралелей у фольклорі й традиційній літературі); 6) Похід Ігоря на греків – поетичний переказ, заснований на неповному та суперечливому уривку з грецької хроніки і близькій до історичної правди місцевій усній традиції); 7) Смерть Ігоря; 8) Помста Ольги (Має дуже схожу паралель до оповідання про шведську королеву Зігфріду, яка спалила сватів у спальні); 9) Війна Ольги з деревлянами («...належить до круга досить розширених саг, що сягає часів грецької, а може,

й ще давнішої старовини»¹⁹ (походи Олександра Македонського, біблійне оповідання про Самсона, котрий, прив'язавши запалені гноти до хвостів 300 лисів, спалив пшеницю філістимлян)); 10) Візит Ольги до Константинополя – сага, подробиці якої заперечує інформація трактату «Про управління імперією» Костянтина Багрянородного; 11) Із Святославової молодості; 12) Облога Києва печенігами – народна пісня, складена представниками дружинної верстви (Доказом епічного характеру цього оповідання, на думку І.Франка, є той факт, що «деякі його мотиви знаходимо в переказах інших народів»²⁰, наприклад, в «Історії воєн Юстиніана з персами, вандалами і готами» візантійського історика Прокопія Кесарійського); 12) Болгарська війна та загибель Святослава; 13) Заснування Переяслава.

Питанням жанрової природи та ритмічної структури ПВЛ безпосередньо присвячено і незавершену статтю «Найстарші традиції Київської землі». Студіюючи недатовану частину пам'ятки, вчений виділив у ній «ряд поетичних переказів, який можна вважати місцевою традицією Київської землі, списаною в віршованій формі коло половини XI в. на основі давніших переказів із VIII–X вв., що, може, й первісно, для пам'яті при усній передачі, мали вже віршовану форму»²¹. Традиційно, крім ритмічної реконструкції тексту, Іван Якович подав детальний пояснювальний коментар. У ньому міститься не тільки зібрання географічних та історичних довідок. Це одночасно й серйозний джерелознавчий аналіз, і тлумачення «темних місць».

На думку І.Франка, та частина літописного оповідання про розселення народів, де йдеться про міграцію слов'ян з-над Дунаю, є виразом моравської традиції. Натомість відомості про прабатьківщину східнослов'янських племен базуються на давньоруських переказах. Географічний нарис про варязький шлях дослідник, природно, зараховує до норманської традиції. В основі легенди про мандрівку апостола Андрія, як гадає науковець, лежить християнський елемент. «Тому, що в літописі вона безпосередньо, хоч не органічно нав'язана до опису варязького шляху і згадує також про побут апостола Андрія в Новгороді, треба вивести заключення, – писав вчений, – що вона постала в Південній Русі в початках християнства, але перед пануванням Володимира, в такому часі, коли варязький шлях був іще свобідний»²². У 4-му розділі статті Іван Якович доводив, що місцева полянська поетична легенда про заснування трьома братами міста Києва не позбавлена історичної основи. По-друге, автор висловив припущення, що в додатку до мінейного оповідання про положення ризи Богородиці у константинопольському храмі на Влахернах міститься інформація про похід Кия на Царгород. Розповідь про розселення східнослов'янських й угро-фінських племен, що йде безпосередньо після повідомлення про заснування Києва, І.Франко також вважав «пам'яткою старої традиції, а не пізнішою редакторською комбінацією»²³. Відомості про болгар і угрів потрапили на сторінки літопису з грецьких хронік, однак більша частина фрагмента про аварів заснована на місцевих переказах та передана у віршовій формі. В характеристиці життя й побуту східнослов'янських племен «уступи, взяті з давньої усної традиції, мають віршову форму, а додатки

пізнішого редактора визначаються повторюваннями (дублети), браком логічного зв'язку (інтерполяції), вставками в первісний текст і більш або менше книжними поясненнями ...»²⁴. На думку Івана Яковича, гострий та несправедливий осуд літописцем звичаїв східнослов'янських племен (за винятком полян), що загалом суперечить змісту попередніх рядків «Повісті», виник внаслідок тавтології, допущеної при перекладі з хроніки Іоанна Малали. Першу спробу розтлумачити вислів «живяху звѣрским образом, живуще скотьскы» дослідник здійснив ще в 1907 р., а потім повторив у 1908.

Уміщена в ПВЛ під 898 р. легенда про Кирила й Мефодія, на думку І. Франка, є «суцільною та літературно заокругленою історичною сагою»²⁵. Науковець зробив її реконструкцію останньої, зафіксувавши у посиланнях різночитання за Іпатіївською й Лаврентіївською редакціями. Він помітив, що легенді передував прозовий додаток пізнішого редактора, котрий уклав давніші поетичні оповідання в хронологічну канву.

20 вересня 1912 р. у «Науковому додатку» до журналу «Учитель» Іван Якович надрукував статтю «Смерть Олега і староісландська сага про фатального коня». Спочатку він подав поетичну реконструкцію літописного уривка, потім проаналізував староісландське оповідання про Графнкеля Фрейсготі та сагу про походження Одінового коня Слейпніра як із точки зору їх самодостатнього ідейного змісту, так і з погляду співвідношення їх текстів із фабулою «Повісті...». Врешті-решт, учений дійшов висновку, що, незважаючи на відсутність прямих паралелей, усі три сюжети мають спільне ідейне джерело – віру скандинавських племен у фатальну силу коня. Отже, «наше літописне оповідання про смерть Олега вирросло на ґрунті норманської, скандинавської традиції»²⁶.

Внутрішню ритмічну єдність з літописним текстом виявляє реконструкція І. Франком фабули про двобій князя Мстислава з Редедєю. На думку Івана Яковича, оповідання було складено у Тмутаракані руським дружинником, котрий, можливо, особисто спостерігав за героїчним поединком²⁷.

Із наміром І. Франка видати в первісній віршованій формі ПВЛ тісно пов'язані переспіви кількох уривків із Київського й Галицько-Волинського літописів – «Ор і Сирчан. Половецька історична сага», «Військо тіней. Воєнна пригода з р. 1167», «Кончакова слава. Пригода з літ 1185–87» та «Бунт Митуси». У невеликих, але насичених свіжими думками й ідеями текстологічних коментарях Іван Якович подав багато принципово важливих і цінних спостережень²⁸.

Переклади, реконструкції, коментарі тільки тоді здобувають наукову вартість, коли вони базуються на глибокому та систематичному дослідженні не лише тексту пам'ятки, а й історичних, суспільно-політичних і культурних явищ епохи, в яку її було створено. В основі гіпотези І. Франка про жанрову природу перших двох частин «Повісті...» лежить скрупульозний аналіз ідейного змісту та формальних художніх особливостей твору. А за ясними, прозорими й чіткими реконструкціями відчувається величезна робота з осмислення і тлумачення літописного тексту. З цього погляду розглянуті студії можуть слугувати взірцем методики постановки та наукового розв'язання філологічної проблеми.

Незважаючи на те, що більшість дослідників ПВЛ визнають безперечну наявність в її художній структурі яскраво вираженого фольклорного начала, гіпотеза Івана Яковича про жанрову природу пам'ятки не стала панівною у східнослов'янському літературознавстві. Серед її сучасних українських прихильників слід назвати В.В.Яременка. Його переклад «Повісті временних літ» за Іпатіївським списком – «це заявка на продовження Франкових студій»²⁹, доповнена багатьма новими спостереженнями.

Відомо, що виявлення позалітописних текстуальних паралелей належить до першочергових завдань у процесі дослідження пам'ятки. Одними із найважливіших комплексів джерел, котрі використовували автори ПВЛ, вважаються грецькі хроніки і пам'ятки церковної літератури.

Провівши ґрунтовний текстуальний аналіз, учений дійшов висновку, що в Іпатіївській редакції існують набагато докладніші й ближчі до оригіналу виписки з хроніки Георгія Амартола, ніж у Лаврентіївській³⁰. Укладач останньої досить вільно поводився зі змістом грецького твору, він зробив чимало пропусків та помилок.

У статті «Дві замітки до тексту найдавнішої літописи» І.Франко переконливо показав, що повідомлення про дитину-виродка, виловлену в 1066 р. в річці Сітомлі, постало на підставі літературної переробки давньоруським книжником грецького джерела³¹.

Серйозні розбіжності між науковцями викликало питання про вплив «Толкової палеї» на пам'ятки раннього літописання. Ще у передмові до першого тому «Апокрифів» Іван Якович спростував три головні докази професора М.І.Сухомлинова про знайомство авторів «Повісті...» із вищеназваним твором. І.Франко вважав, що відгук грецького місіонера про віру болгар «тільки з трудом можна натягнути до «Палеї» і приходиться підшукувати йому паралелі по різних її місцях»³², а уривок про вавилонський стовп майже дослівно взятий літописцем із «Християнської топографії» Козьми Індикоплова. Відсутність дослівної схожості між літописною промовою місіонера-філософа перед Володимиром та рядом апокрифічних оповідань, уміщених до «Толкової палеї», на думку Івана Яковича, може швидше свідчити про використання спільного джерела, а не про безпосереднє запозичення. Пізніше дослідник порівняв ряд інших уривків останньої з відповідними місцями ПВЛ. Поєднання текстологічних спостережень із внутрішнім аналізом змісту творів дозволило йому впевнено зазначити про відсутність безпосереднього зв'язку між нею і найдавнішим літописом³³.

Особливо великий інтерес становить незакінчена праця І.Франка «Літописна основа «Слова о полку Игоревѣ»». У вступі до цього «системного дослідження» автор у першу чергу підкреслив, що науковці звертають увагу не лише на художню вартість пам'ятки, а й на її значення як історичного джерела, створеного сучасником оспіваних подій. «Та проте, – продовжував Іван Якович, – скільки знаю, ніхто досі не задав собі праці вибрати з сучасних сьому творові староруських літописів усе те, що має зв'язок із особами та місцевостями, згаданими в староруській

поемі, що дозволило би, з одного боку, сконструювати те, що подають літописи про те, що згадується в поемі, а з другого боку, дало би можливість ліпше зрозуміти та оцінити поему на її історичнім тлі»³⁴. Тому вчений послідовно і скрупульозно навіть різноманітні літописні записи, що нерідко допомагають встановити навіть найменші подробиці життєвого шляху Ігоря Святославовича, його батька, братів, синів, а також 16 інших князів, згаданих на сторінках «Слова». У монографії читач знайомиться із загальною картиною історичної ситуації на Русі в XII ст. й її відображенням у літописах та поемі. При цьому Франко не звів поставлену ним проблему тільки до цих двох аспектів, а намагався зрозуміти принципи середньовічної історіографії, побачити, як оцінювали давньоруські книжники ті чи інші колізії, вчинки і взаємини своїх героїв. Таким чином, історична основа «Слова» набувала просторового виміру. Вона містить як самі відповідні факти, так і їх оцінку літописцями та автором поеми. Причому вона є або традиційною, або зумовленою індивідуальними суспільно-політичними поглядами, естетичними смаками й уподобаннями останніх.

В першому розділі на основі детальних студій літописних текстів учений відтворив біографію Ігоря Святославовича. Порівнявши оповідання Іпатіївського і Лаврентіївського літописів про похід 1185 р., він зробив висновок, що перше було створено у Києві князівським дружинником, а друге – у Володимирі особою духовного стану. Другий розділ докладно зображує тривалу династичну боротьбу між Ольговичами й Володимировичами за київський стіл. «Те, про що в поемі сказано кількома реченнями, – зазначав В.Л.Микитась, – І.Франко вивчає на багатьох сторінках своєї розвідки, широко цитуючи обидва списки літопису і тим підтверджуючи достовірність поеми та реалістичність мислення автора давньоруського шедевра»³⁵. До певної міри за аналогічною схемою написано й третій розділ «Ігорева рідня», у котрому Іван Якович подав віршовану реконструкцію більшості літописних уривків. Розповідь про старшого брата Ігоря – Олега є продовженням попередньої теми про князівські міжусобиці. Характеристика Всеволода побудована на порівнянні інформації літописів із відповідними рядками «Слова». В четвертому розділі І.Франко подав власні віршовані реконструкції уривків із Київського літопису, що містять відомості про 16 князів, згаданих у «золотому слові» Святослава Всеволодовича. В даному розділі міститься також інформативний огляд окремих «темних місць» і власні правки, які у ряді випадків запропонував дослідник. Іван Якович, наприклад, довів, що, назвавши Святослава батьком Ігоря та Всеволода, автор твору не помилився, а просто вжив тогочасну етикетну формулу. Він також вважав, що кові чернігівського князя Ярослава, котрі першими почали тікати з поля бою, стали основною причиною поразки руського війська, а також проаналізував семантику назви «Україна». Як справедливо зазначив В.Л.Микитась, розповіді І.Франка про Рюрика й Давида Ростиславовичів «і виписки з літописів дуже розтягнуті та виходять за межі поставленої мети в розвідці»³⁶. Епічне перебільшення в поемі заслуг і могутності Ярослава Осмомисла, а також згадки про Плісенськ та Кисань дозволяють ученому зробити припущення, що ав-

тором поеми був галичанин. Іван Якович належав до прихильників датування пам'ятки 1186–1187 рр. При цьому він міркував таким чином: у «Слові» є звернення до Ярослава Осмомисла, отже на момент написання твору він був живий. Ігор Святославович повернувся з полону весною 1186 р., а галицький князь помер 1 жовтня 1187 р., «то очевидна річ, що поема мусила бути написана між весною 1186 і осінню 1187 року»³⁷.

Поступово поглиблюючись, поповнюючись новими матеріалами, основні положення цієї розвідки І.Франка знайшли дальший розвиток у працях О.О.Зиміна, А.М.Насонова, М.М.Тихомирова, Б.О.Рибакова, Д.С.Лихачова та ін.³⁸

У незавершеній праці «Україніка в новгородських літописах» дослідник зібрав й опрацював цікаву інформацію, що стосується минулого південно-руських земель³⁹. Той факт, що Іван Якович не зациклювався тільки на Лаврентіївському та Іпатіївському літописах, а використовував різноманітні списки й зведення, свідчить про дотримання ним принципу комплексного вивчення історико-літературних пам'яток.

Окремі питання давньоруського літописання потрапили у поле зору І.Франка під час характеристики ним праць М.С.Грушевського з історії України. По-перше, Іван Якович дорікнув Михайлу Сергійовичу в недостатній увазі до ПВЛ на сторінках «Ілюстрованої історії України». По-друге, зауважив рецензент, погляди М.С.Грушевського так само, як і Шахматова, «визначаються množеством догадок та занадто поспішних вироків про буцімто довільні комбінації київського книжника там, де в літописі стрічаються місця не зрозумілі або не вигідні новішим ученим»⁴⁰. Проте найголовнішою помилкою М.С.Грушевського, на думку І.Франка, є те, що Михайло Сергійович вважає Лаврентіївську редакцію «північною, в однім місці навіть великоруською»⁴¹, хоча вона була складена в Києві. Він закликав дотримуватися джерелознавчої акуратності, звертати пильну увагу на композицію й особливості поезики «Повісті...». Неповне використання літописних матеріалів у першому томі «Історії України-Русі», на думку критика, призвело до недокладної характеристики давньоруського суспільства, зокрема його взаємин із варягами та хозарами⁴².

Окремий цикл становлять рецензії вченого як на загальні праці з історії літератури, так і на спеціальні статті, присвячені давньоруському літописанню.

Уважно прочитавши книжки з історії російського письменства, Іван Якович дійшов висновку, що виданий у 1898 р. двотомник О.М.Піпіна значно випереджає аналогічні праці О.Галахова, І.Порфир'єва й М.Полевого, котрі мали здебільшого навчально-шкільний характер та на кінець XIX ст. застаріли методично. На думку рецензента, російському вченому вдалося «написати повний, систематичний і справді науковий огляд літературного розвою руського народу», оскільки «розум широкий, систематичний і більше синтетичний, ніж аналітичний, чинить його здатним до такої праці»⁴³. З похвалою писав І.Франко про ставлення Олександра Миколайовича до літератури, як до засобу відображення дійсності, його живий інтерес до практичного життя, любов не тільки «до рідного народу, але також до загальнолюдських ідеалів добра і справедливості»⁴⁴. Врешті-решт

рецензент зробив висновок, що філологічна наука отримала не стільки історію письменства у вузькому значенні цього слова, скільки ілюстровану художніми творами історію духовного розвитку російського етносу.

Враховуючи важливе значення першого тому «Истории русской литературы» для усвідомлення розвитку українського письменства, Іван Якович вирішив зробити докладний огляд змісту праці. На жаль, наголосив І.Франко, присвячений розгляду літописання VIII розділ через відсутність оригінальних думок та компілятивний характер є одним із найслабших у монографії. Іншим недоліком, на думку критика, є те, що його російський колега лише в найзагальніших рисах згадує про літературний процес на південно-західних теренах колишньої Київської Русі після татаро-монгольської навали, «ніде не зазначаючи того виразно, що і тут, на Півдні, від домонгольської доби йшла так само непереривана традиція історичного і літературного розвитку, як і на Півночі, хоч і йшла значно відмінним шляхом»⁴⁵. Рецензент переконаний, що детальні студії показали б «далеко тісніший внутрішній духовний зв'язок між нашою початковою літописсю через Волинську, Литовську, «Пересторогу» і Львівську з козацькими літописцями XVII і XVIII віку, ніж від початкової літописі через суздальську до московської і до «Степенної книги»⁴⁶.

Праця Д.І.Абрамовича «Исследование о «Киево-Печерском патерике» как историко-литературном памятнике», на думку Івана Яковича, була «вбога на нові погляди та здобутки»⁴⁷. Заслугою російського науковця є те, що він старанно зібрав доробок своїх попередників, присвячений літературній і історичній вартості твору. Критик стисло виклав твердження Дмитра Івановича про те, що із літопису Печерського монастиря, автором котрого був Нестор, до ПВЛ потрапили «Сказаніє чого ради прозався Печерський монастир», «Слово про перших чорноризців печерських», «Слово про перенесення мощей преподобного Феодосія» й деякі дрібніші нотатки. Д.І.Абрамович пояснював суперечності між цими уривками і Несторовим «Житієм Феодосія» їх жанровими особливостями (літописання та агіографія), а також пізнішими переробками. І.Франко зазначив, що, на відміну від тих учених, які вважають додатки другої Касіянівської редакції Патерика запозиченими з Печерського літопису, Д.І.Абрамович відносив їх до усної традиції. На жаль, Іван Якович не висловив власної думки з приводу цього дискусійного питання.

Позитивно відгукнувся І.Франко про монографію професора Київського університету П.В.Владимирова «Древняя русская литература киевского периода XI–XIII веков.» Цю книжку представника культурно-історичної школи рецензент привітав як «найкращий і найповніший огляд староруської літератури»⁴⁸ до її поділу на південний та північний типи. Заслугою автора й доказом його наукової об'єктивності, за словами критика, є відсутність намагання показати письменство Київської Русі як складову частину «общерусской» чи попросту великоруської літератури.

Торкаючись змісту видання, Іван Якович зауважив, що найменше може задовольнити читачів V розділ, де йдеться про давньоруське літописання. Тут

київський професор, як правило, переказує чужі думки, йому бракує власних критичних поглядів. Головну вартість розділу, вважає рецензент, становить уміщена до нього бібліографія.

І.Франкові імпонував живий і прозорий виклад матеріалу, без «фразеології та пустого естетизування й філософствування», які були властиві російським науковцям старшої генерації – О.Міллеру, Ф.Буслаєву, О.Галахову та ін. До недоліків методологічного характеру Іван Якович зарахував неакуратне оформлення наукового апарату та ігнорування здобутків неросійських учених, зокрема М.С.Грушевського.

Зовсім відмінний характер мала полеміка критика з В.М.Істріним, котрий, подібно до М.Погодіна, Т.Флоринського та інших представників шовіністичного табору, не визнавав права українського народу на історичну і культурну спадщину. У своїй праці «Из области древнерусской литературы» він намагався довести, що нібито всі історико-літературні пам'ятки XIII–XIV ст., зокрема Радзивіллівський список ПВЛ, не мають слідів південноруського походження. На його думку, саме з початку XIII ст. починається новий період історії руської літератури. Це було вже письменство великоруське, яке з часом перетворилося на «общерусское». Південноруська ж література розчинилася в новій та втратила свої оригінальні риси, якщо такі взагалі коли-небудь існували.

Не заперечуючи у принципі проти спроби В.М.Істріна виділити в окрему групу володимиро-суздальські твори, І.Франко категорично не погодився із загальною концепцією праці опонента. «Котрі то такі твори московської літератури XV–XVI віку зробилися общеруськими, здобули собі популярність і в Південній Русі? Може, Задонщина або Домострой або посланія Івана Грізного? – ставить риторичні запитання Іван Якович. – Інтересно би було зрозуміти, як се «стара південноруська література розплилася в новій»? Чи розплилися Іларіон, Теодосій, Патерик, Данило Паломник, Початкова літопись? Що суздальські та московські компілятори помішали їх твори з пізнішими, попсували їх своєю безграмотністю, своїми пропусками та вставками, се ще, мабуть, слаба історична заслуга»⁴⁹. І належність перерахованих В.М.Істріним пам'яток XIII ст., у тому числі «Толкової палей», до письменства Північно-Східної Русі, на думку І.Франка, не доведена.

Однак у подальшій дискусії з рецензентом В.М.Істрін продовжив розвивати свої реакційні погляди. Врешті-решт, Іван Якович дійшов висновку, що немає потреби «полемізувати з тими, хто з упертістю, гідною ліпшої справи, твердить, що, коли нема ніякої української мови, то не може бути й її літератури. Тракуємо свою тему як літературу, що виросла на території, заселеній українським народом, і в тісному зв'язку з історією того народу»⁵⁰.

Вчений піддавав різкій критиці спроби вільного тлумачення літописних текстів, виступав проти намагання окремих науковців пристосувати інформацію давноруських хронік до заздалегідь встановлених нав'язливих ідей. Як приклад можна навести його рецензію на статтю Г.Бараца «О библейско-агадическом элементе в повестях и сказаниях начальной русской летописи».

Завдяки поверховому знайомству з джерелами цей горе-дослідник до невпізнання спотворив паннонське життє Мефодія, приписавши останньому перебування в Іспанії та Венеції. Всі потуги Бараца довести, що не апостол Андрій, а Кирило й Мефодій були на території майбутнього Києва, за справедливою думкою І.Франка виглядають як «проста нісенітниця». Недостатньо переконливою вважав критик спробу віднайти у сюжеті про новгородські лазні ремінісценції подорожніх записок іспанського єврея Ібрагіма-ібн-Якуба, складених близько 965 р. Барацова ж реконструкція оповідання новгородця Гурияти Роговича сприймається рецензентом як звичайний нонсенс. Для Івана Яковича виглядає бездоказовим також твердження цього автора про те, нібито сюжет оповідання про народи, котрі Олександр Македонський заклепав за непрохідними горами, був запозичений з єврейської Гагади. В даному разі, вважав І.Франко, літописець, безсумнівно, використав апокрифічне «Слово» Мефодія Патарського.

Підбиваючи підсумки, Іван Якович зазначав, що основними недоліками рецензованої праці є «недокладність цитування, самовільне натягання тексту і *idee fixe* (нав'язлива думка – *І.Д.*) виводити все з біблійних або талмудичних текстів»⁵¹.

Такої ж невисокої думки був І.Франко й про дилетантську статтю С.О.Корфа «Заметка об отношениях древнерусского летописца к монархическому принципу». На думку критика, її автор мав неглибоке уявлення про природу історико-літературних пам'яток та процес їх складання. Той факт, що під західноєвропейськими впливами на літописання Київської Русі С.Корф має на увазі використання візантійської та болгарської культурної спадщини, викликав у рецензента велике здивування. Крім того, Іван Якович аргументовано спростував твердження російського правознавця про те, що нібито літописи склалися, як правило, в монастирях та їх авторами були переважно духовні особи. Адже послами, на думку І.Франка, найчастіше призначалися впливові бояри й міщани, а численні описи облог і битв на сторінках хронік не мають шаблонного характеру. Проте найголовнішим недоліком статті є спроба реанімувати віджилу тенденцію, «що в основі нашого старого літописання лежить монархічний принцип, модельований на візантійським деспотизмі»⁵².

За винятком передмови до видання Підгорецької хроніки, спеціальних праць, присвячених історико-літературним пам'яткам XV–XVIII ст., у вченого немає. Про українське літописання цього періоду він писав лише в загальних курсах або ж висловлював принагідні зауваження у статтях на іншу тематику.

Продовженням Галицько-Волинського літопису Іван Якович вважав Густинський, авторство котрого приписував Михайлу Лосицькому. Насправді, як довів пізніше А.Єршов, останній склав у 1623–1627 рр. Захарія Копистенський, а М.Лосицький був лише переписувачем одного з його примірників⁵³.

В розвідці «Карпаторуське письменство XVII–XVIII віків» І.Франко охарактеризував ряд західноукраїнських літописів – Добромильський, Гукливський, Солотвинський та Лаврівський. На думку дослідника, укладачам перерахованих місцевих пам'яток була притаманна обмеженість політичних інтересів.

Наприклад, автор Добромільської хроніки С.Коростенський занотовував інформацію про «елементарні нещастя, фамілійні події місцевих панів і тільки вряди-годи скупи вісті про далекі війни та напади...»⁵⁴.

Відносно багато уваги дослідник присвятив так званому «Достовірному руському літопису». Виписки з цієї пам'ятки зустрічаються в «Зібранні історичному» прилуцького полкового обозного С.Лукомського, а також у додатках до перекладеного ним щоденника польського історика М.Титловського. Підтримавши гіпотезу О.Левицького й К.Заклинського, Іван Якович не сумнівався в існуванні «Достовірного руського літопису». Науковець був переконаний, що автором цієї втраченої пам'ятки «був письменний козак, знайомий з козацькою традицією від початку XVII в., хоч ця традиція подекуди більше або менше відбігала від історичної правди»⁵⁵. Сам літопис, на думку І.Франка, було складено у Каневі після 1648 р. Вчений зараховував хроніку до розряду важливих джерел, що містять цікаву та оригінальну інформацію, зокрема про життя й діяльність Б. Хмельницького до початку Національно-визвольної війни. Щоб визначити міру достовірності пам'ятки, Іван Якович простудіював усі 19 уривків, котрі були наведені С.Лукомським, починаючи від оповідання про похід П.Сагайдачного на Кафу в 1606 р. Автор літопису, на думку І.Франка, «міг знати напевно тільки те, що Зіновій Хмельницький був сином Михайла Хмельницького, чигиринського старшини, вбитого на Цецорі, і що тоді ж молодим парубком дістався до татарської неволі, з якої був викуплений козаками по двох літах. Усе інше, що він подає про Хмельницького, з виїмком пригоди з Конецпольським на Кодаці, треба віднести або до творів фантазії автора, або до досить забавних непорозумінь»⁵⁶. Дослідник справедливо наголосив на легендарному характері звістки про турецький полон Самійла Кішки й історичній вразливості оповідання про Хотинську кампанію та останні місяці життя Сагайдачного. Проведений аналіз змусив ученого зарахувати «Достовірний руський літопис» більше до «традиціоналістичних, ніж історіографічних пам'яток»⁵⁷. Іван Якович був упевнений у тому, що ряд матеріалів цієї хроніки використав Григорій Граб'янка. Крім того, за припущеннями І.Франка, С. Величко не мав під руками «Достовірного руського літопису», а два запозичені фрагменти отримав через усну передачу.

Загалом кардинальною помилкою Івана Яковича, як й інших прихильників існування «Достовірного руського літопису» було те, що вони не здійснили фронтального дослідження джерел, на котрих базується «Зібрання історичне» С.Лукомського. Провівши ідентифікацію посилок прилуцького полкового обозного на цю сумнівну пам'ятку, А.Єршов прийшов до переконливого висновку: »1. Ніякого «певного руського літопису» зі змістом, що встановлює для нього П.Г.Клепацький (та інші), не існувало; 2. Покликаючись на «певні руські літописи», Лукомський користав із літописів: Густинського, Граб'янчиного, праці Величка, «Краткого описания Малороссии» та ще одного-двох літописів, поки що нам невідомих»⁵⁸.

Національно-визвольна війна українського народу й відновлення незалежної держави залишили настільки яскравий слід у свідомості українського народу, що

певною мірою впливають також на сучасне історичне мислення. В галузі красного письменства події 1648–1676 рр. викликали появу козацького літописання. Це, за словами І.Франка, «було явище дуже цінне, здібне будити запал у широких масах народу, аж у XIX віці ми побачили його значення для національного відродження і формування наших політичних ідеалів»⁵⁹. З'ясувавши основні недоліки козацьких літописів як історичних джерел, Іван Якович закликав вивчати їх у першу чергу як літературні твори, «як більше або менше вірні малюнки загальної фізіономії того часу, як зразки того духу, тих симпатій і ідеалів, що оживляли козацтво в його чільних представителях»⁶⁰. Праці Самовидця, С.Величка, Г.Граб'янки та О.Рігельмана вразили І.Франка грандіозною конструкцією національно-визвольної війни, сплавом достовірних фактів з авторським вимислом й усною народною творчістю. Йому стала очевидною потреба дослідити у козацьких літописах «зріст тої легенди про Хмельниччину, що в значній часті заслонила перед нами правдиву дійсність»⁶¹. Давши високу оцінку пам'яткам літописного жанру, науковець підкреслив, що через рукописний характер тогочасного українського письменства кращі твори XVIII ст., зокрема праця С.Величка, не справили на тогочасне суспільство того впливу, котрий могли би зробити при невисокій вартості тодішньої російської літератури⁶².

В ряді своїх студій Іван Якович продемонстрував зразки використання літописів XVII–XVIII століть як історичних джерел. У статті «Наливайко в мідянім биці» читаємо, що джерелом фабули про жорстоку страту козацького гетьмана, котра міститься у літописах Граб'янки, Лизогубівському, Київському, «Зібранні історичному» С.Лукомського та «Літописній оповіді про Малу Росію» О.Рігельмана, були мемуари польського ксьондза Йончинського. Дослідник простежив еволюцію сюжетної основи цього оповідання в українських історичних та літературних творах XVIII–XIX ст., зупиняючись зокрема на версії «Історії русів»⁶³.

Як учений широкого профілю, І.Франко поєднував у процесі наукового аналізу інформацію із різноманітних джерел. Він був переконаний, що усна народна творчість відображає понад тисячолітню історію розвитку нашого етносу, фахівці можуть «слідити той розвій у двох паралельних проявах: писаній і усній словесності, поповнюючи і контролюючи один другим»⁶⁴. Тому не тільки для періоду Київської Русі, а й для дослідження козацької доби він постійно залучав та порівнював інформацію фольклорних і літописних матеріалів. Знайомство з науковою спадщиною Івана Яковича показує, що цей процес проходив у кількох напрямках: встановлення фольклорної джерельної основи літописних текстів; пошуки відповідних ілюстрацій до звісток літописців; виявлення паралелей між висвітленням історичних подій та явищ авторами XI–XVIII ст. і відображенням їх же в народній творчості; встановлення розбіжностей між словами літописців й інформацією фольклорних пам'яток. Досліджуючи конкретні історичні пісні, І.Франко довів, що в одних випадках літописні матеріали підтверджують відомості фольклорних пам'яток, а в інших доповнюють їх.

У своїй найбільшій праці «Студії над українськими народними піснями» вчений планував «показати, скільки в пам'ятках народної творчості, піснях, думах та віршах міститься історичної правди і наскільки їх можна вважати історичними джерелами, а в дальшій лінії – в яким часі поставали вони і які усні чи писані традиції входили в їх основу»⁶⁵.

Аналітичній реконструкції тексту думи «Про Хмельницького й Барабаша» передував солідний історичний екскурс. У ньому Іван Якович процитував зокрема розлогі уривки з праць Самовидця, Г.Граб'янки, С.Величка, С.Лукомського та О.Рігельмана. На його думку, між елементами композиції оповідання Ракушки-Романовського про викрадення Хмельницьким королівських привілеїв в Ілляша немає органічного зв'язку. Це призвело дослідника до хибного висновку про те, що нібито «автор літопису Самовидця про початок і причини повстання Хмельницького мав дуже скупі та неясні відомості»⁶⁶. І.Франко підкреслив драматизм повідомлення Г.Граб'янки про козацьке посольство до кримського хана на початку 1648 р., містифікаційний характер записок С.Зорки й ряду документів із праць С.Величка, докладність уривка С.Лукомського, компліятивну природу оповідання О.Рігельмана, котре, незважаючи на «дублетування одної події на двох особах», все-таки не позбавлене історичного змісту. Особливо цінним є твердження науковця про те, що взаємини між Хмельницьким та Барабашем козацькі літописці відтворюють у формі історичної новели. Важливе значення має і зауваження І.Франка про вплив «Сказанія о війні козацкой з поляками» на два варіанти народної думи.

У студії «Битва на Жовтих Водах» учений, навівши відповідні уривки, називає недокладними оповідання Самовидця та Г.Граб'янки про дану подію. Так само скупі, на думку Івана Яковича, інформують ці літописці й про Корсунську битву.

І.Франко закликав колег зайнятися всебічним вивченням ролі євреїв в історії України після Люблінської унії. Зокрема необхідно було, на його думку, дослідити сформовану у XVIII ст. на Лівобережжі художню традицію відображення українсько-єврейських взаємин, одним із виявів котрої було козацьке літописання, а іншим – народна творчість. Порівнявши виписані з праць Самовидця, Г.Граб'янки і С.Лукомського картини єврейських кривд та утисків над православним населенням перед 1648 р. з інформацією В.Коховського й першим зазивним листом Б.Хмельницького, дослідник зробив у цілому правильний висновок, що в даному разі вітчизняні джерела недостатньо об'єктивно відображали реальний стан справ. Народна дума «Як од Кумівщини да до Хмельниччини», на його думку, «підходить ближче до характеру реєстру козацьких кривд у Граб'янки та Лукомського, ніж до справжньої дійсності половини XVII в., але правдиво поетичним інстинктом обминає нелюдські жорстокості та надужиття панів і жидів, на які кладуть натиск реєстри козацьких літописців. ... Так само дивно поетичним інстинктом дума не згадує про ті жорстокості та кровопролиття, яких жертвою впало, певне, немале число поляків та жидів на Україні літом 1648 р., хоч пізніші описи тих жорстокостей сильно переборщені так само, як і цифри жертв перебільшені, певно, вдесьятеро»⁶⁷.

Розглянувши історичний зміст вірша «Жарт непотребний», учений справедливо стверджував, що його автор не мав епічного таланту, не зміг докладно висвітлити хід подій та пояснити причини козацько-селянського повстання 1702 р. «Напевно, – логічно міркував В.Микитась, – все це й спонукало дослідника проілюструвати конкретними фактами сфальсифіковані у вірші події, для чого він широко використав літопис Григорія Граб'янки, історичні праці ...А.Петрушевича, О.Рігельмана, В.Антоновича, С.Соловійова та деяких інших польських і вітчизняних авторів. Щоправда, виписки і завелике цитування та коментування тих праць І.Франком більше стосуються самої історії селянського повстання, ніж літературного аналізу вірша»⁶⁸.

У студії «Ведмедівка» Іван Якович стверджував, що подробиці руйнування однойменного містечка «перейшли в уста народу з писаної козацької традиції, головню з оповідань Самовидця, чи то безпосередньо, чи посередньо через Граб'янку...»⁶⁹. Докладно вивчивши літописну інформацію про турецько-татарські напади на Правобережжя в 1672–1678 рр., І.Франко показав, яким чином формувалася історична пісенна традиція українського народу. Він вважає, що «Нападу турків на Ведмедівку, такого, як описаний у пісні, фактично не було, але були кроваві катастрофи в Кам'янці, Лисянці, Ладжині та Умані, та народна традиція, немов жартуючи, перенесла подробиці з тих подій, а власливо, тільки з їх описів на Ведмедівку ...»⁷⁰.

Насправді, появу пісні викликали історичні події XVIII ст., а не XVII, як це вважав дослідник. Нам здається цілком справедливим припущення М. Возняка, що під ім'ям «гетьмана Феликорнуса», котре згадується у пісні, слід розуміти саме Пилипа Орлика. Для обґрунтування своєї версії академік процитував лист гетьмана-емігранта до Карла XII. І в документі, й у пісні змальовано страхітливую картину спустошень, яких зазнали українські землі під час спільного походу козаків і татар на Правобережжя в 1711 р. Відступаючи до Криму, останні, всупереч слізним проханням П.Орлика, палили міста, містечка й села, брали ясир, гвалтували дівчат, вбивали малих дітей та людей похилого віку, грабували або руйнували церкви, глумилися над святинями⁷¹.

Порівнявши відомості про діяльність гетьмана Півторакожуха, що містяться на сторінках «Історії русів», «Літописної оповіді про Малу Росію» О.Рігельмана і виданої М.Білозерським «Хронології високославних ясновельможних гетьманів», учений дійшов до висновку, що цей козацький ватажок – не історична особа, а легендарний персонаж, створений фантазією у пізніші часи. «Козацька традиція, – зазначав дослідник, – протягом XVIII в. виробила собі досить фантастичний, але зате архіпатріотичний образ розвою козаччини від початків XVI в. аж до часів Мазепи, як одноцільної воєнної організації, наділеної королівськими привілеями, з майже неперерваним рядом гетьманів та з не менше багатим рядом геройських діл та подвигів»⁷². На думку Івана Яковича, найближче до історичної правди підійшов С.Величко, котрий писав, що в 1645 р. козаки розпустили чутки про повстання під проводом Півторакожуха. Повірівши їм, поляки вирушили у похід до річки Мерлі, де багато з них

загинуло від сильних морозів. Пошуки І.Франка привели його до переконання, що польський сатиричний вірш про Півторакожуха постав восени 1645 р. на теренах Галичини під свіжим враженням поголосок про козацьке повстання. Пісня, яку співає гетьман Півторакожуха в опублікованій М.Максимовичем думі, за словами вченого, характеризує бурлацький або господарський побут XVIII–XIX ст. Проте й сама дума про похід на поляків «оказується зовсім безвартним фальсифікатом, якого автор не мав найменшого поняття про події 1637–9 рр...»⁷³.

Загалом, навіть за відсутності генетичних зв'язків між історичними, літературними і фольклорними творами І.Франко характеризував їх як продукт тієї ж самої чи близьких епох, досліджував їх належність до певної культурної традиції. Виявлення споріднених чи близьких мотивів допомагало йому глибше зрозуміти та осмислити кожен пам'ятку.

Важливою сферою наукової діяльності Івана Яковича була публікація різноманітних джерел. У журналі «Киевская старина» він надрукував текст Підгорецького літопису, вилучивши з нього копії дарчих записів, королівських привілеїв і єпископських грамот. Видавець пропустив також ряд фактів місцевого значення. Незважаючи на це, публікація І.Франка була повнішою за видання А.С.Петрушевича. У вступі дослідник у загальних рисах охарактеризував рукопис, котрий «составляет если не очень важный, то все-таки интересный источник для истории Прикарпатской Руси, преимущественно с 1662–1699 годов»⁷⁴.

Розглянуті студії вченого є важливою віхою у вивченні та популяризації українського літописання. Адже саме Іван Якович поставив в усій багатогранності проблему зв'язку історико-літературних пам'яток із культурою відповідних епох. Щоб встановити причини появи і закономірностей розвитку давньоруського літописання, він виявляв великий інтерес до композиції, особливостей поетики, зокрема художньої організації тексту, «Повісті временних літ», Київського й Галицько-Волинського літописів, приділяв серйозну увагу їхньому зв'язку з фольклором. Залучаючи величезний фактичний матеріал, І.Франко аналізував зміст літописних творів на широкому тлі історичних і суспільно-політичних уявлень минулих віків. Низка праць вченого, присвячених українському літописанню, має суто науковий характер. У ній пропонувалося конструктивне розв'язання ряду літературознавчих та історіографічних проблем. Інша ж частина праць, де розглядалися історико-літературні твори, незважаючи на їх високий науковий рівень, була написана не лише для спеціалістів, а й для широкої публіки. З їх допомогою Іван Якович прагнув ознайомити українських, російських і західноєвропейських читачів з історією українського письменства та його літописного жанру. Загалом серед представників вітчизняної науки кінця XIX – початку XX ст. І.Франко є чи не єдиною фігурою, яку можна поставити врівень з кращими тогочасними російськими й західноєвропейськими дослідниками східнослов'янського літописання.

- ¹ Білецький О.І. Світове значення Івана Франка // *Білецький О.І. Зібрання праць* у 5 т. – К., 1965. – Т. 2. – С.524.
- ² *Його ж.* Шляхи розвитку дожовтневого українського літературознавства // Там само. – С.99.
- ³ Див.: *Айзеншток І.* Іван Франко як історик письменства // *Червоний шлях.* – 1926. – № 5. – С.211.
- ⁴ *Франко І.Я.* Передмова <до видання «Апокрифи і легенди з українських рукописів. Том І. Апокрифи старозавітні». Л., 1896> // *Франко І.Я. Зібрання творів* у 50 т. – К., 1983. – Т. 38. – С.7.
- ⁵ *Його ж.* [План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви] // Там само. – К., 1984. – Т. 41. – С.36.
- ⁶ Там само. – С.37.
- ⁷ *Франко І.Я.* Южнорусская литература // Там само. – С.106.
- ⁸ *Його ж.* Причинки до критики джерел давньоруських пам'яток // Там само. – К., 1983. – Т. 38. – С.364.
- ⁹ *Його ж.* Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського // Там само. – К., 1983. – Т. 40. – С.84.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Там само. – С.85.
- ¹² *Франко І.Я.* Причинки до критики джерел давньоруських пам'яток. – С.370.
- ¹³ *Його ж.* Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського. – С.87.
- ¹⁴ Там само. – С.93.
- ¹⁵ *Його ж.* Студії над найдавнішим київським літописом // Там само. – К., 1976. – Т. 6. – С.10–11.
- ¹⁶ Там само. – С.11.
- ¹⁷ Протокол засідання філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка від 12 вересня 1912 р. // Там само. – С.519.
- ¹⁸ *Франко І.Я.* Студії над найдавнішим київським літописом. – С.12.
- ¹⁹ Там само. – С.83.
- ²⁰ Там само. – С.103.
- ²¹ *Франко І.Я.* Найстарші традиції Київської землі // Там само. – К., 1983. – Т. 39. – С.335.
- ²² Там само. – С.341.
- ²³ Там само. – С.345.
- ²⁴ Там само. – С.348.
- ²⁵ *Франко І.Я.* [Причинки до історії церковнослов'янської літератури] // Там само. – С.596.
- ²⁶ *Його ж.* Смерть Олега і староісландська сага про фатального коня // Там само. – С.87.
- ²⁷ Див.: *Його ж.* Двобій Мстислава з Редедю. Староруське поетичне оповідання // Там само. – С.59–60.
- ²⁸ Див.: *Його ж.* Ор і Сирчан. Половецька історична сага // Там само. – К., 1976. – Т. 5. – С.310–322, 374; *Його ж.* Кончакова слава. Пригоди з літ 1185–87 // Там само. – С.323–332, 375–377; *Його ж.* Бунт Митуси // Там само. – К., 1976. – Т. 3. – С.291–296, 420–422; *Його ж.* Військо тіней. Воєнна пригода з р. 1167 // Там само. – С.376–379.
- ²⁹ *Яременко В.В.* На замовлення вічності // *Повість врем'яних літ. Літопис (за Іпатським списком).* – К., 1990. – С.479.
- ³⁰ Див.: *Франко І.Я.* Вступна часть літопису по обох редакціях // *Франко І.Я. Зібрання творів* у 50 т. – К., 1983. – Т. 39. – С.324–334.
- ³¹ Див.: *Його ж.* Дві замітки до тексту найдавнішої літописи // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Львів, 1908. – Т. 83. – С.171–173.

³² *Його ж.* Передмова <до видання «Апокрифи і легенди з українських рукописів. Том I. Апокрифи старозавітні»>. – С.27.

³³ Див.: *Його ж.* Вступна часть літопису по обох редакціях. – С.324–334.

³⁴ *Його ж.* Літописна основа «Слова о полку Игоревѣ» // Там само. – К., 1983. – Т.39. – С.359.

³⁵ *Микитась В.Л.* Іван Франко як дослідник давньої української літератури. – К., 1988. – С.116–117.

³⁶ Там само. – С.119.

³⁷ *Франко І.Я.* Літописна основа «Слова о полку Игоревѣ». – С. 497.

³⁸ Див.: *Зимин А.А.* Ипатьевская летопись и «Слово о полку Игореве» // История СССР. – 1968. – № 6. – С.43–87; *Насонов А.Н.* История русского летописания XI – начала XVIII вв. – Москва, 1969; *Рыбаков Б.А.* «Слово о полку Игореве» и его современники. – Москва, 1971; *его же.* Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». – Москва, 1972; *Лихачёв Д.С.* «Слово о полку Игореве» и культура его времени. – Ленинград, 1978; *Тихомиров М.Н.* Русское летописание. – Москва, 1979.

³⁹ Див.: *Франко І.Я.* Україніка в новгородських літописах // Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. – Ф.3. – № 669. – 123 арк.

⁴⁰ *Його ж.* Причинки до історії України-Русі. Часть перша // *Франко І.Я.* Зібрання творів у 50 т. – К., 1986. – Т.47. – С.437.

⁴¹ Там само.

⁴² Див.: Там само. – С.432, 486–489.

⁴³ *Франко І.Я.* Рец. на: А.Н.Пыпин. История русской литературы. – Санкт-Петербург, 1898. – Т. I, II // Там само. – К., 1981. – Т.31. – С.335, 337.

⁴⁴ Там само. – С.337.

⁴⁵ Там само. – С.344.

⁴⁶ Там само. – С.345.

⁴⁷ *Франко І.Я.* Рец. на: Д.И.Абрамович. Исследование о «Киево-Печерском патерике» как историко-литературном памятнике // Известия Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук. – Санкт-Петербург, 1901. – Т. VI. – Кн. 3–4. – С.207–235, 37–102; Санкт-Петербург, 1903. – Т. VII. – Кн. 1–4. – С.233–279, 204–231, 34–76, 43–63 // Там само. – К., 1981. – Т. 34. – С.421.

⁴⁸ *Його ж.* Рец. на: П.В.Владимиров. Древняя русская литература киевского периода XI–XIII веков. – К., 1900 // Там само. – К., 1982. – Т. 35. – С.255.

⁴⁹ *Його ж.* Рец. на: В.М. Истрин. Из области древнерусской литературы (Журнал Министерства народного просвещения. – 1903. – VIII–XI) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1904. – Т. 61. – Бібліографія. – С.12–13.

⁵⁰ *Його ж.* Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського // *Франко І.Я.* Зібрання творів у 50 т. – К., 1983. – Т. 40. – С.18.

⁵¹ *Його ж.* Рец. на: Г.Барац. О библейско-агадическом элементе в повестях и сказаниях начальной русской летописи (Україна. – 1907 р. – Кн. III. – С.362–382; – Кн. IV. – С.41–60; – Кн. VI. – С.314–346) // Там само. – К., 1982. – Т. 37. – С.405.

⁵² *Його ж.* Рец. на: С.А.Корф. Заметка об отношениях древнерусского летописца к монархическому принципу (Журнал Мин[истерства] нар[одного] просв[ещения]. – 1909. – VII. – С.50–71) // Там само. – К., 1986. – Т. 47. – С.401.

⁵³ Див.: *Єршов А.* Коли й хто написав Густинський літопис? // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1930. – Т. 100. – С.1–7.

⁵⁴ *Франко І.Я.* Карпаторуське письменство XVII–XVIII вв. // *Франко І.Я.* Зібрання творів у 50 т. – К., 1981. – Т. 32. – С.214.

⁵⁵ *Його ж.* Студії над українськими народними піснями // Там само. – К., 1986. – Т. 43. – С.24.

- ⁵⁶ Там само. – С.25.
- ⁵⁷ Там само. – С.15.
- ⁵⁸ *Єршов А.* Про літописні джерела історичних праць Ст. Лукомського // Записки Ніжинського інституту народної освіти та науково-дослідної кафедри історії культури й мови при інституті. – Ніжин, 1928. – Кн. VIII. – С.116.
- ⁵⁹ *Франко І.Я.* Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського. – С.331–332.
- ⁶⁰ *Його ж.* [План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви]. – С.59.
- ⁶¹ *Його ж.* Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського. – С.331.
- ⁶² *Його ж.* Наші коляди // Там само. – К., 1980. – Т. 28. – С.14.
- ⁶³ Див.: *Його ж.* Наливайко в мідянім биці // Там само. – К., 1982. – Т. 36. – С.376–390.
- ⁶⁴ *Його ж.* [План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви]. – С.39.
- ⁶⁵ *Його ж.* Студії над українськими народними піснями // Там само. – К., 1984. – Т. 42. – С.8.
- ⁶⁶ Там само. – К., 1986. – Т. 43. – С.64.
- ⁶⁷ Там само. – С.184.
- ⁶⁸ *Микитась В.Л.* Вказ. праця. – С.260–261.
- ⁶⁹ *Франко І.Я.* Студії над українськими народними піснями. // Франко І.Я. Зібрання творів у 50 т. – К., 1984. – Т.42. – С.297.
- ⁷⁰ Там само. – С.300.
- ⁷¹ Див.: *Возняк М.* Пилип Орлик у пісні про Ведмедівку // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1933. – Т. 152. – С.158–160.
- ⁷² *Франко І.Я.* Карпо Півторакожуха (Історично-літературна студія) // Франко І.Я. Зібрання творів у 50 т. – К., 1983. – Т. 38. – С.492.
- ⁷³ Там само. – С.497.
- ⁷⁴ *Франко І.Я.* Летопись Подгорецкого монастыря // Там само. – К., 1980. – Т. 28. – С.323.